

Szymanowicz, Adam

Działalność Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego wobec ludności mazurskiej w latach 1918-1939

Dzieje Najnowsze 37/2, 125-128

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Adam Szymanowicz
Orzysz

Działalność Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego wobec ludności mazurskiej w latach 1918-1939¹

W pracy doktorskiej zająłem się omówieniem działalności polskich służb specjalnych na Mazurach w latach 1918-1939. Celem jej było stworzenie, w miarę możliwości, jak najpełniejszego opracowania dotyczącego pracy polskiego wywiadu na terenie Mazur na podstawie archiwaliów, publikacji i opracowań, materiałów pamiątkarskich, prasy polskiej i niemieckiej oraz próba oceny tejże działalności.

Za obszar Mazur uważa się powszechnie, poczynszy od drugiej połowy XIX w., południową część Prus Wschodnich zamieszkałą w przeważającej mierze przez ludność ewangelicką posługującą się językiem polskim. Na przełomie XIX i XX w. liczba ludności mazurskiej wahała się (w zależności od szacunków) w granicach 250 000-350 000.

Mazury nigdy nie znajdowali się pod bezpośrednią władzą państwa polskiego. Obce były im polskie tradycje państwowe, którym hołdowała np. ludność polska na Warmii. Nie poczuli się też do wspólnoty z narodowością polską. Ogromną barierę w utożsamianiu się Mazurów z Polakami stanowiła różnica religijna.

Mazury, podobnie jak i cały obszar Prus Wschodnich, stały się ważnym terenem działalności polskich służb specjalnych już wkrótce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Działania polskiego wywiadu na tym terenie należy oceniać w trzech płaszczyznach:

- udział Oddziału II w pracach plebiscytowych;
- pracę prowadzoną przez Ekspozytury terenowe Oddziału II mającą na celu wywiadowcze opanowanie przedpola;
- działania mające na celu, we współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych, tworzenie i wspieranie polskich oraz filopolskich organizacji mniejszościowych, a następnie na ich bazie komórek dywersyjnych.

Dotychczas nie ukazało się żadne opracowanie historyczne, które ukazywałoby całościowo działalność polskiego wywiadu w Prusach Wschodnich. W pracach związanych z plebiscytami

¹ Jest to autoreferat pracy doktorskiej, której obrona odbyła się na Akademii Podlaskiej w Siedlcach 13 X 2004 r. Promotorem pracy był dr hab. Stanisław Jaczyński (Akademia Podlaska). Recenzentami rozprawy byli: prof. dr hab. Piotr Matusak (Akademia Podlaska) oraz dr hab. Michał Klimecki (Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu).

na Warmii, Mazurach i Powiślu dominują przede wszystkim opisy niemieckiego terroru oraz polityczna i propagandowa walka komitetów plebiscytowych. Brakuje w nich jednak znaczącej roli, jaką dla strony polskiej odegrał Oddział II, chociaż częściowo porusza ten problem praca Piotra Staweckiego (*Stanowisko polskich władz wojskowych wobec plebiscytu na Mazurach*), zamieszczona w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”.

Także drugie z wyżej wymienionych zagadnień nie doczekało się bardziej szczegółowych opracowań. Prace Lecha Gondka, Henryka Cwieka, Władysława Kozaczuka czy Andrzeja Misiuka ujmują powyższy problem bardziej w perspektywie wywiadu głębokiego, w mniejszym zaś stopniu uwzględniając działania wywiadu płytkiego, zwłaszcza prowadzonego na szczeblu Posterunków Oficerskich i we współpracy z miejscową administracją, Strażą Graniczną czy Policją Państwową. Opracowania te zupełnie nie przedstawiają pracy Ekspozytury nr 2 (od 1930 r.) wśród Warmiaków, Mazurów i Powiślan.

Także znaczenie, jakie odgrywały Prusy Wschodnie dla polskiego wywiadu, nie znajduje w tych opracowaniach należytej oceny. A przecież były one obszarem Niemiec najgęściej poprzecinaną siecią wywiadowczą Posterunków Oficerskich, będących najniższym organem wywiadowczym Oddziału II, co zaznacza w swej pracy Tadeusz Grabarczyk (*Struktura, organizacja i metody działania bydgoskiej ekspozytury polskiego wywiadu w latach 1930-1939*). Praca ta ogranicza się jednakże wyłącznie do działań Ekspozytury nr 3 w latach 30. Nie obejmuje pracy Ekspozytury nr 2 i gdańskiego BIG-u z lat 20., dla których Prusy Wschodnie były głównym terenem działalności. Także żadna z prac dotyczących polskich konsulatów w Prusach Wschodnich nie opisuje ich ożywionej współpracy z Oddziałem II.

Działania Oddziału II wobec polskiej mniejszości w Prusach Wschodnich przedstawia skrótoowo jedynie Władysław Chałupczak (*II Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech*). Natomiast utworzenie przez Ekspozyturę nr 2 działdowskiego Związku Mazurów znalazło szersze odbicie w pracach Piotra Bystrzyckiego, Andrzeja Chojnowskiego oraz Wojciecha Wrzeńskiego. Jakiegokolwiek związki czy powiązania ruchu polskiego czy mazurskiego w Prusach Wschodnich z polskim wywiadem całkowicie pomija w swej obszernej monografii Wojciech Wrzeński (*Ruch polski na Warmii, Mazurach oraz Powiślu w latach 1920-1939*).

Prawie wszyscy wybitniejsi działacze mazurscy po plebiscycie byli w mniejszym lub większym stopniu powiązani z polskim wywiadem wojskowym — należałoby tu wymienić chociażby Karola Małka, Gustawa Leydinga, Pawła Sowę, Henryka Lewandowskiego, Kurta Obitza, czy przywódcę gromadkarstwa — Reinholda Barcza. Ci z nich, którzy przeżyli okres II wojny światowej, pomijają zupełnie tę współpracę w swych licznych późniejszych wspomnieniach.

Podstawowe materiały źródłowe wykorzystane w pracy znajdują się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie w aktach Ekspozytur Oddziału II — nr 2 i 3. Są to przede wszystkim meldunki, raporty, sprawozdania, instrukcje oraz wiele innych dokumentów ukazujących pracę Posterunków Oficerskich i Ekspozytur w Prusach Wschodnich. Natomiast działalność gdańskiej placówki polskiego wywiadu można prześledzić w zespole Komisarza RP w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku.

Współpraca Oddziału II z MSZ znajduje odzwierciedlenie w aktach znajdujących się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie — w zespołach Ambasady RP w Berlinie i Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie — zespołach konsulatów RP w Królewcu, Olsztynie i Kwidzynie. W tym drugim archiwum znajdują się także akta BDO w Elku, które zawierają także wcześniejsze akta miejscowej komórki Heimattienst. Wśród nich znajduje się plik akt dotyczących działalności elckiego Masurenbundu.

W Ośrodku Badań Naukowych w Olsztynie, w zespole Zbiorów Specjalnych, można znaleźć wiele interesujących dokumentów związanych z plebiscytami w 1920 r. Znajdują się tam

także m.in. raporty gestapo i rejencji olsztyńskiej, zawierające ocenę działalności mniejszości narodowych w Prusach Wschodnich.

Materiały źródłowe do niniejszego opracowania uzupełniają dokumenty znajdujące się w Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie — odnoszące się do wywiadu płytkiego prowadzonego przez Mazowiecki Okręgowy Inspektorat SG oraz źródła w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (zespół Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu), gdzie zachowały się raporty mówiące o współpracy władz wojewódzkich z Oddziałem II.

Niniejsza praca ma układ chronologiczno-problemowy. Jej ramy czasowe obejmują przede wszystkim lata 1918-1939. Głównym tematem opracowania są działania wywiadowcze prowadzone przez Oddział II wobec ludności mazurskiej. Z wielu względów nie można jednak pominąć także pracy wobec innych polskojęzycznych mieszkańców prowincji wschodniopruskiej — Warmiaków i Powiślan, tym bardziej że dopiero w latach 30. wypracowano i wcielano w życie odrębny wobec Mazurów plan działania.

Praca składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich ma charakter wprowadzający i zapoznaje ze specyfiką ludności mazurskiej, powstaniem i działalnością Mazurskiej Partii Ludowej, warunkami panującymi w czasie plebiscytów w 1920 r., sytuacją ukształtowaną w późniejszym okresie oraz z lokalnymi warunkami, w których przyszło pracować polskim służbom specjalnym w okresie międzywojennym.

W rozdziale drugim przedstawiono początki działalności Oddziału II w Prusach Wschodnich w pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Główny wysiłek polskich służb specjalnych na tym odcinku przejawiał się wówczas na przygotowaniach do plebiscytów na Warmii, Mazurach i Powiślu. Poza tymi ważnymi zagadnieniami były tu dwie następujące kwestie: możliwość wsparcia przez Reichswehrę ofensywy bolszewickiej oraz śledzenie, w jakim stopniu realizowane było, narzucone Niemcom na mocy traktatu wersalskiego, ograniczenie niemieckich sił zbrojnych.

W rozdziale tym udało się w znacznym stopniu przedstawić niedoceniany i pomijany problem z tego okresu, jakim jest sprawa udziału polskiego wywiadu w plebiscytach. Przy Oddziale II powstał w tym czasie Wydział Plebiscytowy Warmii i Mazur. W świadomości przeciętnego Polaka zupełnie nieznaną jest fakt istnienia w czasie plebiscytów bojówek polskich, utworzonych przez Oddział II, uzbrojonych nie tylko w tzw. łaski plebiscytowe (czyli kije), lecz również w broń palną, granaty ręczne, a nawet broń maszynową. Również Naczelna Komenda Straży Mazurskiej była praktycznie nie, jak sugerowała to strona polska, oddolną inicjatywą miejscowej ludności polskiej, lecz strukturą utworzoną i kierowaną przez oddelegowanych oficerów polskiego wywiadu. Oddział II przyczynił się także do rozwoju niektórych już istniejących, a także do powstania nowych polskich organizacji na terenach plebiscytowych, z których do najważniejszych należy zaliczyć Naczelną Komendę Organizacji Harcerskiej czy Sokolnictwo.

Rozdział trzeci prezentuje organizację i metody działania Oddziału II wobec Prus Wschodnich. Przedstawiona jest tu praca ekspozytur terenowych oraz współpraca z nimi instytucji państwowych i społecznych. Ukazana została działalność na najniższym szczeblu wywiadowczym — Posterunku Oficerskim na przykładzie PO w Mławie. Nowością jest także przedstawienie ożywionej współpracy konsulatów polskich w Prusach Wschodnich z Oddziałem II. Dotychczas, mimo że ukazały się trzy opracowania na temat tychże konsulatów, w tym jedno w formie książkowej, tematyka ta nie została zupełnie poruszona.

Rozdział IV ukazuje, w jaki sposób Oddział II próbował wykorzystywać, często przy współpracy z MSZ, organizacje mazurskie do tworzenia własnej bazy i sieci dywersyjnej.

Począwszy od 1923 r. powstawały, wspierane przez Oddział II za pośrednictwem MSZ, kolejno: Związek Towarzystw Młodzieży, Zrzeszenie Rodaków z Warmii, Mazur i Ziemi Malborskiej

skiej, Mazurski Komitet Opieki Kulturalnej nad Rodakami oraz Związek Mazurów w Działdowie. Dzięki tym organizacjom konsulaty polskie w Prusach Wschodnich mogły hamować postępy niemieckiej, natomiast władze wojskowe próbowały, z mizernym zresztą skutkiem, zorganizować ośrodki dywersyjne korzystające z warunków stworzonych przez działania jawne. W rozdziale tym udało się także ustalić fakt, iż wszyscy ważniejsi działacze mazurscy w mniejszym lub większym stopniu powiązani byli z polskim wywiadem wojskowym. Podjęta została także próba wyjaśnienia porażki poniesionej na Mazurach przez stronę polską.

W toku pisania pracy nie udało się dotrzeć do archiwów niemieckich posiadających dokumenty oceniające pracę polskiego wywiadu. Przypuszczalnie jednak ich kwerenda nie wniosłaby ważniejszych nowych treści merytorycznych. Niemcy zdawali sobie sprawę, że działalność organizacji mazurskich była wspierana przez polskie czynniki urzędowe, zwłaszcza konsulaty w Prusach Wschodnich. Nie dostrzegali jednak związków tych organizacji z polskim wywiadem. Mieli też słabe rozeznanie co do działalności Oddziału II na tym terenie. Największa liczba polskich agentów działających w Prusach Wschodnich została zdemaskowana przez Niemców w wyniku przejęcia przez nich dokumentów Oddziału II po zajęciu Warszawy w 1939 r.

Analiza materiałów archiwalnych nie pozwoliła też na ustalenie, w jakim stopniu na terenie Prus Wschodnich prace kontrwywiadowcze skierowane przeciwko Oddziałowi II prowadziła Abwehra. Wszystko jednak wskazuje na to, że placówka niemieckiego wywiadu wojskowego w Królewcu skupiała się przede wszystkim na działalności ofensywnej przeciwko Związkowi Radzieckiemu, krajom nadbałtyckim i Polsce, prace kontrwywiadowcze powierzając innym instytucjom.